

POPULISTISCHE DEMOCRATIE. EEN CONTRADICTIO IN TERMINIS

Koen Abts en Stefan Rummens¹

Abstract – Referring to popular sovereignty, populism is often seen as a shadow cast by democracy itself. Especially, the two-strand models relate populism to the paradoxical duality within constitutional democracy, which combines a liberal-constitutional pillar and a democratic pillar. Subsequently, populism is analyzed as continuous with the democratic pillar. In this article, we try to improve on the two-strand model by switching to a model of three logics: populism, democracy and liberalism. In order to investigate the relationship between populism and democracy, populism is defined as a thin-centred ideology which advocates the sovereign rule of the people as a homogeneous body. We maintain that (constitutional) democracy is characterized by its own coherent logic, essentially determined by the demand that in a democratic regime the locus of power should be an empty place. Our analysis explains populism as the closure of the empty place of democracy. We will argue that populist democracy is in the last resort an internal contradiction because of the antagonistic discontinuity of the logic of populism and the logic of democracy.

Inleiding

Zowel populisme als democratie beschrijven zichzelf uitdrukkelijk in termen van volkssoevereiniteit. De vraag naar de relatie tussen populisme en democratie is dan ook inzet van wetenschappelijk debat. Aan de ene kant wordt populisme gezien als een regelrechte bedreiging voor de democratie, aangezien het tirannieke trekjes heeft en de *checks and balances* van de liberale democratie miskent. (Urbinati, 1998) Aan de andere kant verwijst populisme expliciet naar de belofte van de macht aan het volk en *alleen* aan het volk, waardoor populisten zichzelf kunnen profileren als de voorvechters van de echte democratie en pleitbezorgers van de gewone man. Door middel van de krachtige referentie aan de idee van volkssoevereiniteit, slaagt populisme er in om de liberale democratie uit te dagen en weet populisme tevens politieke legitimiteit te verwerven. Parasiterend op de democratische toverformule van ‘wij, het soevereine volk’ afficheert populisme zichzelf als *democratische belofte* en *ideologie van democratie*. (Goodwin, 1976; Canovan, 2002) Sommigen verwelkomen populisme dan ook als de zuiverste vorm van democratie. (Tännsjö, 1992) Cruciaal in het debat omtrent de status van populisme is de *betekenis* van en *verwijzing* naar het democratische principe dat de macht zou moeten worden uitgeoefend door het volk, aangezien het de complexe verhouding van populisme tot democratie nadrukkelijk aan de orde stelt. In dit artikel gaan we na of populisme als een *belofte van de democratie* dan wel als een *gevaar van de democratie* dient te worden beschouwd. (vgl. Urbinati, 1998; Canovan, 1999; 2002; Mény & Surel, 2002a)

¹ Koen Abts is wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Sociaal en Politiek Opinieonderzoek (ISPO) van de KU Leuven. Stefan Rummens is verbonden aan het Centrum voor Ethiek, sociale en politieke filosofie van de KU Leuven.

1. Populisme en democratie: belofte of gevaar?

In de wetenschappelijke literatuur onderscheidt men twee gezichten van populisme, naargelang “*it follows democratic politics as a promise and as an underside*”. (Arditi, 2003: 29) Optimistische beschouwingen zien populisme als een *spiegel van de tekorten* van de democratie en als een *belofte van verlossing*. Als redelijk onschuldige reactie tegen de gebruikelijke politiek is populisme een *intern moment* van het democratische systeem zèlf, waarbij het fungeert als een correctief mechanisme op de gebroken beloften en tekortkomingen van de representatieve politiek. (Bobbio, 1987; Klingeman & Fuchs, 1995; Hayward, 1996; Taggart, 2002; 2004) De Engelse politicologe Margaret Canovan (1999) concipieert populisme om die reden als een stijl van verlossende politiek, die een tegenwicht vormt tegen het pragmatisme van de representatieve democratie. Anderen zien populisme dan weer als dé strategie van politieke inclusie voor nieuwe sociale groepen: populisme geeft het (vergeten) volk terug een stem binnen het politieke systeem en verhindert de afsluiting van de plaats van de macht (Kazin, 1995; Arditi, 2003). Kortom, populisme is in deze betekenis de *democratische uitdaging* bij uitstek die de contingentie van alle politieke regelingen almaar weer aan de orde stelt en een *democratische belofte* die verlossing doorheen politiek nastreeft. Deze auteurs poneren dus dat de praktijk van democratie, niet democratie-inbeginsel, wordt uitgedaagd. Tegelijk waarschuwen ze echter voor de minder onschuldige schaduwzijde van populisme. Doordat populisme de capaciteit heeft om de democratische politiek te verstoren, kan het tevens een *gevaar voor de democratie* worden. Het ondergravingswerk van populisme overstijgt immers dikwijls de radicale kritiek op het democratisch deficit, waardoor de liberale democratie uiteindelijk toch op het spel staat. Vooral Nadia Urbinati waarschuwt dat de democratische belofte snel plaats kan maken voor een anti-democratische nachtmerrie. Meer zelfs, zij plaatst populisme de *facto buiten* de moderne democratie. (Urbinati, 1998) Deze stellingname is evenwel een uitzonderingspositie binnen het wetenschapsbedrijf.

Ofschoon men beseft dat populisme de politieke vrijheid kan bedreigen, blijven de meeste onderzoekers populisme toch zien als een vorm van democratische politiek. In hun conceptualisatie is populisme niet de ‘andere’ van democratie, maar “*a shadow cast by democracy itself*”. (Canovan, 1999: 3) Luidens het zogenaamde *two-strand* model kapitaliseert populisme de inherente spanning binnen de constitutionele democratie tussen de liberale pijler van de rechtsstaat en de democratische pijler van de volkssoevereiniteit, wat Chantal Mouffe (2000) de *democratische paradox* noemt. Door populisme te analyseren als een rechtstreekse uitdrukking van de democratische pijler wordt populisme in deze visie dan ook als een inherent element van de constitutionele democratie beschouwd. Benjamin Arditi beschrijft populisme als de interne periferie van de democratie: “*Populism can remain within the bounds of democracy but can also reach the point where they enter into conflict and perhaps even go their own separate ways*”. (Arditi, 2003: 30) Slechts in het geval dat de populistische pijler de overhand krijgt en de constitutionele elementen worden miskend, wordt populisme volgens deze redenering een echte bedreiging. Wanneer dit plaatsgrijpt is echter “*a matter of political judgement and cannot be settled by conceptual fiat*”. (Arditi, 2003: 29) Waar het op neer lijkt te komen is het volgende: goed populisme is democratisch, slecht populisme een uitspatting. Hoe dan ook is populisme, volgens deze strekking, verenigbaar met

democratie. Populisme als extreme vorm van *popular democracy* is immers ingebakken in het hart van de democratie.

Alhoewel we niet ontkennen dat het twee-pijler model interessante en verhelderende inzichten omtrent (de aantrekkingskracht van) het populistische fenomeen biedt, heeft dit model ons inziens twee voornamen tekorten. Ten eerste overschat het model de paradoxale aard van de constitutionele democratie, waardoor het er niet in slaagt om de interne coherentie van heel wat van haar eigenschappen te vatten. Ten tweede leidt de nadruk op de continuïteit tussen populisme en de democratische pijler ertoe dat we niet langer beschikken over de noodzakelijke conceptuele instrumenten om te bepalen hoe en wanneer populisme een bedreiging voor de democratie vormt. Onze stelling is dat zowel populisme als democratie in de meeste benaderingen van het hedendaagse populisme onvoldoende gedefinieerd worden, waardoor zulke analyses te weinig houvast bieden om de kwestie van (on)verenigbaarheid van populisme en democratie te verhelderen. Desalniettemin is een strikte afbakening van beide noties noodzakelijk, aangezien de populistische argumentatie juist voortbouwt op de epistemologische dubbelzinnigheden omtrent de wezenlijke kenmerken van volkssoevereiniteit en de betekenis van democratie. In essentie heeft populisme immers betrekking op de interpretatie van democratie: “*the debate over the meaning of populism turns out to be a debate over the interpretation of democracy*”. (Urbinati, 1998: 116)

In dit artikel beschouwen we populisme uitdrukkelijk als een ideologie, die bepaalde *action frames* van politieke stijl of mobilisatie wel bevordert, maar er niet toe herleid kan worden. De ideologische kern van populisme wordt kort en krachtig gedefinieerd als de referentie aan ‘*Wij, het homogene volk als soeverein*’. Daarnaast trachten we de relatie tussen populisme en democratie nader uit te klaren door het gangbare twee-pijler model te vervangen door een *model van drie logica’s*, waarin vertrokken wordt van de eigen logica van de liberale democratie. Voortbouwend op het werk van de Franse filosoof Claude Lefort is ons uitgangspunt dat de (constitutionele) democratie geen paradoxale combinatie is van twee oorspronkelijke pijlers, maar dat het gekenmerkt wordt door een eigen coherente logica, meer bepaald de *logica van de lege plaats van de macht*. Deze democratische logica kan echter ontaarden in twee pathologische afgeleiden: aan de ene kant een *liberale logica* waarin de plaats van de macht daadwerkelijk leeg is en volledig wordt vervangen door de anonieme rule-of-law, aan de andere kant een *populistische logica* waarbij de plaats van de macht werkelijk opgevuld wordt met een substantieel beeld van het volk als een homogene eenheid. De invoering van het model van drie logica’s beoogt twee doelen. Ten eerste pogen we met onze analyse van de populistische logica een strikte omschrijving van populisme te leveren, die tegelijk een samenhangende interpretatie biedt voor de vele kenmerken die aan populistische partijen en praktijken worden toegedicht. Ten tweede wensen we met de analyse van de logica van de (institutionele) democratie niet zozeer de interne coherentie van deze logica te illustreren, maar trachten we de relatie van populisme en democratie nader uit te klaren. We ontwikkelen de stelling dat populisme niet zomaar een symptoom of uitdaging is, maar in laatste instantie altijd een bedreiging voor de liberale democratie vormt: de populistische en democratische logica zijn antagonistisch, waardoor populisme per definitie niet kan (blijven) functioneren binnen het kader van de democratie. Onze argumentatie stelt deze *relatie van onverenigbaarheid* van populisme en democratie centraal.

2. Wat is populisme? Appel aan het homogene volk als soeverein

In de hedendaagse politieke analyses ontbreekt wetenschappelijke consensus over de precieze betekenis van populisme. In de literatuur incorporeert het populistische fenomeen zowel elementen van politieke mobilisatie, stijl als ideologie. (Abts, 2004: 453-463) Een eerste benadering suggereert dat populisme voornamelijk een *politieke mobilisatiestrategie* is om macht en invloed te verwerven door gebruik te maken van een typisch stijl van politieke retoriek. (Kazin, 1995: 3) Populisme doet een beroep op het gewone volk als politieke kracht om de gevestigde machtsstructuur uit te dagen en devalueert de dominante waarden van de representatieve democratie als basis voor politieke legitimiteit, door in de plaats ervan het gezonde verstand van de zwijgende meerderheid als nieuwe legitimiteitsbasis af te kondigen. (Kazin, 1995: 1-7; Canovan, 1999: 3-4; Betz, 2002: 197-205; Betz & Johnson, 2004) Andere omschrijvingen leggen, op hun beurt, de nadruk op de *organisatiewijze* en *politieke stijl*. Aan de ene kant definieert men populisme als een volksbeweging die gekenmerkt wordt door een politiek van persoonlijkheid en een cultus van charismatisch leiderschap. Aan de andere kant ziet men populisme als een speciale communicatiestijl, die simplistische oplossingen bepleit en zich rechtstreeks richt tot het volk door de onverbloemde taal en alledaagse opvattingen van het gewone volk te gebruiken. Populisme wordt hier geconceptualiseerd als een negatieve confrontatiepolitiek op basis van een anti-intellectuele taal, stijl én analyse van eenvoud, directheid en duidelijkheid als contrapunt tegen het ingewikkelde jargon en genuanceerde maatschappijanalyses van de gevestigde politiek. (vgl. Taggart, 2000; Blommaert, 2001; 2004; Tarchi, 2002)

Ofschoon politieke mobilisatie, charismatisch leiderschap en simplistische stijl typische kenmerken zijn van populisme, stellen we echter dat deze eigenschappen slechts symptomen of uitdrukkingen zijn van een onderliggende ideologie: de populistische ideologie bevordert wel bepaalde *action frames* (Snow, Rochford, Worden & Benford, 1986), maar kan er niet toe herleid worden. Voortbouwend op het pionierswerk van Michael Freeden, argumenteert Margaret Canovan (1999; 2002) terecht dat populisme moet begrepen worden als een *thin-centred* ideologie. Hoewel het populisme aan totale, gesloten en coherente maatschappijvisie met substantiële waarden ontbeert, bezit de populistische ideologie toch een beperkte en formele kern, waarbij bepaalde nomina, die op zichzelf genomen allesbehalve het monopolie zijn van de ene of andere ideologie, in een zeer specifieke betekenis en samenhang de prioriteit boven andere noties krijgen. (vgl. Laclau, 1979; Taguieff, 1995; Freeden, 1998) "*Discourse is not the end of the matter (...) Populism has a characteristic core of concepts that it asserts, prioritises and deconstructs*". (Canovan, 2002: 33) Aangezien het appel aan het homogene volk als soeverein gekoppeld wordt aan een antagonistische conceptie van de gevestigde machtsstructuren en aan een verwerping van de intermediaire instituties, situeren ongeveer alle onderzoekers de ideologische kern van populisme in de specifieke betekenis van en de antagonistische relatie tussen 'het volk' en 'de elite'. (Laclau, 1979; Canovan, 1981; 1999; 2002; Mény & Surel, 2002a; Taggart, 2000) Populisme richt zich hoofdzakelijk op concepten zoals het volk, democratie en soevereiniteit, waardoor het kan omschreven worden als een ideologie die de *machtsstructuur* van de samenleving als uitgangspunt heeft. Daarom definiëren we populisme als *een dunne ideologie die de abso-*

lute soevereiniteit van het volk, opgevat als een homogeen lichaam, bepleit. Kort brengen we de twee constitutieve delen van deze definitie in kaart: aan de ene kant het homogene volk, aan de andere kant het volk als soeverein.

In de populistische ideologie functioneert 'het volk' als centrale betekenaar: zonder referentie aan het volk is er geen populisme. (Stavrakakis, 2004) Populisten verheerlijken het volk en menen de wil van het soevereine volk rechtstreeks te kunnen uitdrukken, waarbij het volk als enige legitieme drager van de politieke gemeenschap wordt beschouwd. Aangezien (de wil van) het volk zo centraal staat in de populistische ideologie, maar de wetgevende macht en representatie in de democratische theorie tegelijkertijd altijd afhankelijk is van de 'wil van het volk' als *politiek-symbolische grondslag*, is het belangrijk om op te helderen wat bedoeld wordt met de populistische verwijzing naar het volk en hoe de soevereine wil zich in het populistische kader uitdrukt. (vgl. Urbinati, 1998) Ofschoon populisten in hun alledaagse vertogen lustig jongleren met de elasticiteit van het begrip en naargelang het hen goed uitkomt even gemakkelijk een beroep doen op het verenigde volk, op ons volk als op het gewone volk (cf. Canovan, 1999: 4-5; 2004: 247-251; Taggart, 2000: 91-95; Abts, 2004: 459-461), is het volk in de populistische denkwereld in laatste instantie monolithisch: één en ondeelbaar, volledig gevormd en zelfbewust, identificeerbaar door de numerieke meerderheid. Ten eerste is het populistische volk in essentie *singulier* en *homogeen*. Eenheid is het cruciale kenmerk van het volk in de populistische ideologie. In de populistische conceptie wordt het volk niet gezien als een heterogene verzameling van sociale groepen en individuele subjecten met hun eigen belangen en denkbeelden, maar als een enkelvoudige, verenigde en solidaristische entiteit gespeend van interne conflicten. De populistische ideologie stelt echter alleen *dat* het volk een voorgegeven, stabiele en homogene identiteit constitueert, maar zegt niet *wat* deze substantiële identiteit zou moeten zijn. De beperkte en formele ideologische structuur van de 'macht van en door het één en ondeelbare volk' dient trouwens opgevuld te worden met substantiële waarden. (Canovan, 2002: 33-38) De specificatie van wie nu al dan niet het monolithische volk constitueert, wortelt namelijk in de (gemaskeerde) verwijzingen naar meer volledige ideologieën die daadwerkelijk inhoud aan deze substantiële eenheid geven.

Ten tweede is het homogene volk *soeverein*. In de populistische denkwereld moet politiek de onmiddellijke uitdrukking zijn van de absolute wil van het homogene volk. Alle populisten stellen namelijk dat de macht aan het volk en alleen aan het volk toekomt. Populisme begrijpt democratie als het rechtstreekse bestuur door het soevereine volk, hetgeen verwijst naar de eenstemmige uitdrukking van de volkswil. De populistische interpretatie daagt op deze wijze het wezen van de liberale representatieve democratie uit op het vlak van de betekenis van politieke bemiddeling, de uitdrukkingsvorm van soevereiniteit en de relatie tussen volk en leiders. Populistische democratie leidt naar een onmiddellijke, zelfs plaatsvervangende, democratie. Politieke beslissingen spruiten immers rechtstreeks uit het volk voort zonder bemiddeling van politici en zonder debat in het parlement. Het is het volk zelf die, zonder enige andere vorm van bemiddeling dan hun werkelijke wil, de democratie legitimiteit verschaft. Juist omdat het essentiële volk volledig gevormd is en uit zichzelf als eenheid kan spreken en handelen, moeten politieke leiders dan ook alleen maar luisteren naar de *vox populi*. De populaire wil kan, op zijn beurt, direct worden vastgesteld door middel van de meerderheidsregel via referenda, hetgeen gezien wordt als het orakel dat de wil van het soevereine volk onbe-

zoedeld en zonder omwegen openbaart. Dat is tevens de reden waarom populisme democratische legitimiteit in termen van meerderheid beschouwt en waarom het een partijloze democratie verdedigt. Gegeven de conceptie van het volk als een homogeen, zelfbewust én soeverein lichaam, kunnen populistische leiders ook een directe band tussen de stille meerderheid en henzelf claimen: de populistische leider re-presenteert de wil van het volk niet, maar *presenteert* het en kondigt het rechtstreeks af. Om deze reden kan populisme ook de verwachting wekken dat politiek transparant en vanzelfsprekend kan zijn. (Urbinati, 1998: 116-118; Mouffe, 2000: 53-57; Taggart, 2000: 91-95; Canovan, 2002: 34; Tinnevelt & Abts, 2005: 145-146)

De referentie aan *'Wij, het homogene volk als soeverein'* is de ideologische kern van populisme, waaruit alle andere kenmerken van populisme voortvloeien. De populistische ideologie geeft de politieke macht rechtstreeks aan het één en ondeelbare volk met een singulier belang en gemeenschappelijke wil, die aan het politieke proces vooraf gaat én in alle onmiddellijkheid aanwezig is. Hoewel de centrale plaats van een betekenaar als *'Wij, het homogene volk als soeverein'* voor ons voldoende is om over populisme te kunnen spreken, benadrukken andere onderzoekers dat het volk moet worden gesitueerd in een antagonistisch complex. Zo ziet Laclau (1979: 172-173) het *appel aan het volk* en de *antagonistische conceptie tegenover de elite* als de kern van populisme, terwijl Canovan (1999: 3) populisme omschrijft als *"an appeal to 'the people' against both the established structure of power and the dominant ideas of values of the society"*. (vgl. Mény & Surel, 2002a: 12; Taggart, 2000: 5) De Antwerpse politicoloog Cas Mudde (2004: 543) definieert populisme dan weer treffend als *"an ideology that considers society ultimately separated into two homogeneous and antagonistic groups, 'the pure people' versus 'the corrupt elite', and which argues that politics should be an expression of the volonté générale of the people"*. Wij stellen echter dat de antagonistische structuur logisch volgt uit het appel aan het homogene volk als soeverein. In de populistische identiteitslogica verschijnt het volk immers noodzakelijkerwijze als een *antagonistische representatie*, die de totaliteit van de samenleving rond fundamentele antagonismen tussen 'wij' en 'zij' articuleert. (Stavrakakis, 2004: 254-258) De klemtoon op de substantiële identiteit leidt er immers toe dat horizontale scheidslijnen afgevoerd worden, maar tegelijk omgezet worden in een verticale structuur van tegenstellingen, waarbij tegenstanders tot vijanden worden herleid. Afhankelijk van de specifieke populistische verbeelding van het volk kan dit zowel verwijzen naar economische, politieke en culturele elites aan de top als naar devianten aan de onderkant. De populistische ideologie is derhalve volledig georganiseerd rond een antagonistisch schema, dat de gehele sociopolitieke ruimte aan de hand van een *vriend/vijand* code vereenvoudigt en dichotomiseert. (vgl. Schmitt, 1932; Taguieff, 1995; Mouffe, 2000) Populisme hanteert de logica van equivalentie, *"leading to a paratactical division of the political space that simplifies political struggle into an antagonism between 'us' and 'them', good and evil"*. (Stavrakakis, 2004: 257) In de sociale en politieke werkelijkheid van het populisme zijn er geen verschillen, alleen antagonismen. Het gevolg is een manicheïstisch beeld van de samenleving, waarin uitsluitend vrienden en vijanden zijn.

Uit deze beschrijving blijkt dat populisme niet zomaar een aanval op de macht van de elite omwille van haar privileges of incompetentie is. Neen, populisme is een revolutie in naam van het volk tegen de gevestigde machtsstructuur zelf. *"What makes them populist is their reaction to the structure of power"*. (Canovan, 1999: 4) Het uitgangspunt

van de populistische ideologie is de machtsstructuur van de samenleving, meer bepaald de *plaats van de macht* en de *uitoefening van de macht*. Wie heeft de macht en hoe moet de macht uitgeoefend worden? Populisme stelt dat het homogene volk als eenheid de absolute macht heeft en dat de wil van het volk alleen door een leider afgekondigd en belichaamd kan worden. Door middel van de complexiteitsreducerende vriend/vijand tegenstelling pogen populistten dus de plaats van de macht concreet op te vullen en in te nemen door zichzelf voor te stellen als de belichaming van de wil van het ware volk. In paragraaf 5 wordt dit verder uitgewerkt.

3. De democratische paradox: rule-of-law of volkssoevereiniteit ?

Heel wat onderzoekers stellen dat populisme haar legitimiteit en aantrekkingskracht verwerft ten gevolge van de verwaarloosde paradoxen in het hart van de constitutionele democratie. (Canovan, 1999; 2002; 2004; Mény & Surel, 2002b; Papadopoulos, 2002) Ofschoon deze auteurs verschillende aspecten van de ‘democratische paradox’ benadrukken, kunnen al deze analyses volgens ons begrepen worden als varianten van het *two-strand model* van de democratie. Volgens dit model is de liberale democratie een ongemakkelijke combinatie van twee pijlers, die in laatste instantie onverenigbaar zijn, maar waarop tegelijk de legitimiteit van hedendaagse democratische regimes berust: een liberale pijler en democratische/populistische pijler. (Riker, 1982; Leca, 1996; Habermas, 1996; Mouffe, 2000) Aan de ene kant is er de *liberale* of *constitutionele* pijler. Hier ligt de hoogste autoriteit in de rechtstaat en de rule-of-law, in de anonieme wet die het individu moet beschermen tegen de willekeurige machtsuitoefening van individuen of van de staat. Deze traditie legt de nadruk op de individuele vrijheid van burgers die beschouwd worden als abstracte en autonome individuen die dragers zijn van universele grondrechten. Aan de andere kant is er de *democratische* of *populistische* pijler. Deze traditie legt de hoogste autoriteit bij het volk dat in de uitoefening van haar soevereiniteit zichzelf bestuurt. De klemtoon ligt hier op de demos en de politieke vrijheid van burgers om te participeren aan het democratische zelfbestuur, waarin het volk gestalte geeft aan zijn eigen particuliere identiteit. Dit model van volkssoevereiniteit brengt een tweevoudige logica van uitsluiting voort. In de eerste plaats vereist het een voorafgaand onderscheid tussen diegenen die tot het volk behoren en diegenen die er niet toe behoren. In de tweede plaats stelt het de wil van de meerderheid boven en tegenover de wil van de ‘uitgesloten’ minderheid, hetgeen de liberale angst voor een tirannie van de meerderheid voedt.

Welnu, de twee-pijler these geeft aan dat er in moderne liberale democratieën altijd een vruchtbare spanning is tussen de liberale idee van *rule-of-law* enerzijds en de democratische idee van *volkssoevereiniteit* anderzijds, die elkaar in zekere zin uitsluiten wat er meestal voor zorgt dat beide logica's elkaar in evenwicht houden of corrigeren, maar die tegelijk aan populistten de ruimte laat om de liberale democratie zonder al te veel moeite in naam van de democratie uit te dagen. (Riker, 1982; Oakeshott, 1996; Leca, 1996; Canovan, 1999; 2002; 2004; Mouffe, 2000; Mény & Surel, 2002b; Papadopoulos, 2002) De centrale stelling van de twee-pijler theorie is dat de moderne democratie twee gezichten heeft en dat populisme juist gedijt in de kloof tussen de constitutionele en

democratische pijler, waarbij populisme de inherente belofte van de democratie – namelijk dat het volk zichzelf regeert en drager van de macht is – vertaalt naar het primaat van volkssoevereiniteit ten koste van de idee van de rechtsstaat. Volgens de twee-pijler analyse ontstaan populistische ressentimenten juist op het moment dat de constitutionele democratie de democratische pijler al te veel verwaarloost, hetgeen ertoe leidt dat de liberale democratie van binnuit en in naam van de zuivere democratie uitgedaagd kan worden. De conclusie van de twee-pijler analyses lijkt dan ook te zijn dat de populistische controverse niet draait om de democratie als zodanig, maar om de wenselijke vorm van democratie zèlf: constitutionele democratie *of* volksdemocratie?

De populistische uitdaging van de democratische paradox is op nogal wat verschillende manieren uitgewerkt. Ten eerste stellen Mény en Surel (2002a) scherp op het idee van representatie als een typisch element van de constitutionele pijler. Hun uitgangspunt is dat de constructie en het functioneren van de hedendaagse democratie niet overeenstemt met de filosofische idealen van volkssoevereiniteit. Het volk als absolute soeverein heeft immers heel wat macht moeten afstaan aan vertegenwoordigende instellingen, terwijl “*many elements which are not, strictly speaking, ‘democratic’ have become essential parts of modern democratic systems*”. (Mény & Surel, 2002a: 8) Dit verklaart de populistische diagnose die stelt dat de macht van het volk gestolen is evenals de remedie dat het primaat van het volk hersteld moet worden. Wat de Franse politicologen doet stellen: “*So, the ideal populist political system comes close, at least on paper, to a ‘pure’ democratic regime where the people are given the first and final word*”. (Mény & Surel, 2002a: 13) Deze probleemschets is echter niet onproblematisch. Door de rechtstreekse uitdrukking van de wil van het volk als zuivere democratie te beschouwen, kan representatie enkel nog als een *second-best* oplossing beschouwd worden en wordt de rol van bemiddeling miskent. Het uitgangspunt van Mény en Surel hun conceptie van ‘zuivere democratie’ is immers een radicale versie van de klassieke democratieopvatting. Aan de ene kant ziet het de wil van het soevereine volk als ondeelbaar en als *enige* bron van autoriteit en legitimiteit, waardoor het collectieve volk slechts door zichzelf vertegenwoordigd kan worden. Aan de andere kant wijst het elke vorm van afstand of bemiddeling tussen het volk en hun vertegenwoordigers van de hand, maar veronderstelt het een plaatsvervangende politiek waarbij de leider de onmiddellijke belichaming vormt van de eenheidsstem van het altijd al aanwezige volk. (Tinnevelt & Abts, 2005: 146) Benjamin Ardit (2003: 22) spreekt van *a joint presence without representation*, aangezien het hier gaat om een gelijktijdige ‘volledige tegenwoordigheid’ van zowel het volk als de leider. De gelijkschakeling van zulke onmiddellijke democratie aan ‘zuivere democratie’ biedt echter geen adequate verklaring voor de rol van representatie in de moderne democratie. Democratie steunt immers op de onmogelijkheid om de essentie van ‘het volk’ aan te wijzen of voor te stellen, aangezien de algemene wil principieel onbepaald is en er geen vooraf gegeven eenheid of natuurlijke orde (meer) is die weerspiegeld moet of kan worden. Slechts doorheen bemiddeling/debat krijgt het onbepaalde volk *tijdelijk* identiteit en regeert het volk zichzelf, waardoor representatie geen *second-best* is, maar een constitutief element van de moderne democratie. (Mouffe, 2000; Weymans, 2004)

Ten tweede onderlijnt Margaret Canovan (2002) de paradox tussen de ‘democratische’ ideologie die eenvoud en transparantie claimt en de complexiteit van de feitelijke democratische praktijk, die nodig is om inclusiviteit te garanderen: “*the fundamental pa-*

radox is (...) that empowerment undermines transparency". (Canovan, 2002: 28) Volledig terecht omschrijft Canovan democratie als de meest inclusieve vorm van politiek, die gericht is op een maximale incorporatie van alle maatschappelijke groepen. Maar dit betekent tegelijkertijd dat de uitoefening van de macht van het volk geproceduraliseerd wordt, waardoor democratische politiek ingewikkeld en ondoorzichtig wordt. (vgl. Habermas, 1992) In tegenstelling tot de ideologische nadruk op eenvoud, eenheidswil en besluitvaardigheid, is de praktische democratie bijgevolg een politiek van compromis en complexiteit. In dit vacuüm tussen ideologie en praktijk ligt, aldus Canovan, dan ook de aantrekkingskracht van populisme, meer bepaald in de droomcombinatie van transparantie én empowerment "*by entrusting their interests to a personal leader who is directly chosen by the people and who continues to defer to, and consult, them*". (Canovan, 2002: 29) Het blijft echter de vraag of hier wel een tegenstrijdigheid tussen de ideologie en de praktijk van democratie geschetst wordt. Vooreerst lijkt het aangebrachte onderscheid tussen ideologie en praktijk slechts schijn, aangezien het conflict in haar analyse de facto toch weer correspondeert met de twee pijlers van de democratie. Zo vergelijkt Canovan de ideologie van de volksdemocratie met de praktijk van de constitutionele democratie. Meer fundamenteel lijken de 'populistische ideologie' en 'democratische ideologie' in het kaderwerk van Canovan inwisselbare begrippen te zijn. Ons inziens is de notie van inclusiviteit echter onverenigbaar met Canovan's democratische ideologie, die eigenlijk populistisch is. Het probleem is dat twee verschillende logica's onvoldoende uit elkaar gehouden worden. Zo behoort de inclusieve politiek van democratie, volgens ons, niet tot de populistische maar tot de democratische logica. Tot slot stelt Canovan (1999) dat populisme garen spint uit de spanning tussen twee contrasterende politieke stijlen, dewelke beiden aanwezig zijn in de moderne democratie, namelijk de verlossende *politics of faith* en de pragmatische *politics of scepticism* (Oakeshott, 1996). In de politiek van de hoop staat de mogelijkheid van de menselijke realisatie van perfectie centraal, het belooft verlossing doorheen politiek. Het is een onverschrokken stijl van enthousiasme, van ingestelde moraal, van *vox populi vox dei* en het grootse ideologische project van de 'waarheid' en de 'beste wereld', waarbij alle middelen en wetten ondergeschikt worden gemaakt aan het doctrinaire project. De politiek van het scepticisme is daarentegen "*not based, like faith, upon a doctrine about human nature, but upon the reading of human conduct*". (Oakeshott, 1996: 32) Het is de politieke stijl van terughoudendheid en voorzichtig staatsmanschap, van formaliteit, van nuchtere analyse en doortastend afwegen, kortom een realistische politiek zonder groots vooropgezet plan, waarbij de klemtoon ligt op de goede werking van de rechtsstaat en de waarborging van rechten en wetten. (Oakeshott, 1996: 21-44) Canovan omschrijft deze twee stijlen als de *twee gezichten* of de *Siamese tweling* van de democratie: "*We can understand modern democracy (idea and phenomenon) as a point of intersection between redemptive and pragmatic styles of politics*". (Canovan, 1999: 9) Zij ziet de spanning tussen verlossing en pragmatiek als de voortdurende stimulans voor populistische mobilisatie. De populistische interventie beroept zich op het verlossende gezicht van democratie als antwoord op de al te pragmatische politiek (vgl. Mouffe, 2000). Welnu, het is en blijft de vraag of dit onderscheid tussen beide politieke stijlen wel een substantiële bijdrage levert om de relatie tussen populisme en democratie te vatten. Ofwel slaat het onderscheid tussen pragmatische en verlossende politiek louter op de 'stijl van regeren' en dan is het in het licht van de hele discussie omtrent het

onderscheid tussen populisme en democratie irrelevant, ofwel wordt via een omweg terug verwezen naar ‘wie regeert’, maar dan valt de distinctie toch weer samen met het onderscheid tussen de democratische pijler versus liberale pijler. Dit laatste lijkt het geval te zijn: beide regeerstijlen vloeien voort uit en verschijnen als emanaties van beide pijlers.

Uit voorgaande beschrijvingen blijkt dat het twee-pijler model geschikt is om de oorzaken van het populistisch succes, de aantrekkingskracht van populisme en de mobilisatiekracht van populisme nader te verklaren. Het model geeft op verhelderende wijze aan waarom populisme zich als een democratische belofte kan presenteren en het helpt ons tevens te verstaan waarom de moderne democratische politiek voortdurend populistische bewegingen (kan) voortbrengen. Tegelijk schiet het twee-pijler model evenwel tekort om het analytische onderscheid tussen populisme en democratie op een adequate manier te duiden. Zo vertrekt dit model al te zeer van de democratische praktijk en wordt de democratische pijler al te eenzijdig en onzorgvuldig als de ware democratische ideologie beschouwd, waardoor populisme overhaast als een meer zuivere vorm van democratie geconceptualiseerd dreigt te worden. Door populisme in het verlengde van de democratische pijler te plaatsen, wordt het immers uitermate moeilijk om te ontsnappen aan de conclusie dat *elke* democratische politiek populistisch is, aangezien elke democratische politiek evengoed dezelfde referentie hanteert, meer bepaald dat het volk zichzelf regeert en drager van de macht is. Dit maakt het onderscheid tussen populisme en democratie echter uitermate problematisch. Ondanks al haar verdiensten lijkt de twee-pijler analyse ons uiteindelijk onbevredigend. Door de paradox van de democratische logica en liberale logica al te sterk te benadrukken, versluiert deze analyse namelijk de eigen logica van de liberale democratie. Voortbouwend op de complementaire analyses van Jürgen Habermas en Claude Lefort zijn de geschetste paradoxale tegenstrijdigheden van de liberale democratie volgens ons slechts schijnbaar. Het uitgangspunt is dat de twee pijlers van de liberale democratie geen historisch contingent conglomeraat vormen van twee dimensies die elkaar van buitenuit corrigeren zonder elkaars logica aan te tasten, maar dat de precieze rol van de twee dimensies wel degelijk begrepen kan en moet worden vanuit een meer omvattende en coherente logica eigen aan de liberale democratie zelf.

4. Drie logica's: populisme, democratie en liberalisme

De eigen logica van de constitutionele democratie wordt uitvoerig behandeld in enkele recente werken van Jürgen Habermas. (1998: 239-264) In Habermas' deliberatieve model van democratie zijn de twee pijlers van de liberale democratie, namelijk de rule-of-law en volkssoevereiniteit, *gelijkoorspronkelijk* en moeten we de uitoefening van de macht in de democratische rechtsstaat begrijpen als een *geproceduraliseerde volkssoevereiniteit*. Democratie is voor Habermas wel degelijk een project waarbij het volk in uitoefening van haar soevereine macht zichzelf gestalte geeft als volk. Hierbij wordt echter geen substantiële, homogene en dus inclusieve invulling gegeven aan de identiteit van het volk, maar wordt die identiteit net gevonden in het nooit af te sluiten *constitutionele project* van redelijke deliberaties waarin de erkenning van de particuliere eigenheid en vrijheid van de individuele burgers centraal staat. (Rummens, 2005)

In een enigszins verschillende, maar complementaire analyse stelt Claude Lefort (1986) dat de eigen logica van de (liberale) democratie blijkt uit het feit dat *de plaats van de macht leeg is* en door niets of niemand kan belichaamd worden. Door middel van historische vergelijking gaat de Franse filosoof op zoek naar de specifieke configuratie van de ‘plaats van de macht’ eigen aan de liberale democratie. Lefort’s startpunt is dat in de monarchie van het Ancien Régime de plaats van de macht wordt *belichaamd* door de koning. (Lefort, 1986: 27-28; 292) In zijn persoon garandeert, representeert en belichaamt de koning de *substantiële eenheid* van de politieke gemeenschap, waarbij zijn macht wordt gelegitimeerd door de bemiddelende positie die de koning inneemt tussen de transcendente autoriteit van God en het volk. Het radicaal nieuwe aan de democratie is dat de plaats van de macht niet langer ingenomen of belichaamd kan worden, maar verschijnt als een *lege plaats*. (Lefort, 1986: 28-31; 290-304) Elke machthebber bekleedt de macht immers op tijdelijke basis en als resultaat van een steeds te hernemen politieke of electorale competitie. De dubbele functie van de plaats van de macht als *representatie van eenheid* en als *verwijzing naar alteriteit* blijft in de democratie dus wel behouden, maar krijgt een totaal andere betekenis. Aan de ene kant verwijst de eenheid van de politieke gemeenschap niet langer naar een belichaamde, organische eenheid van het volk, maar naar de eenheid van de *politieke scène* waarbinnen de politieke strijd openlijk gevoerd wordt. Trouwens, de democratische samenleving wordt gekenmerkt door een niet te herleiden diversiteit, waarbij sociale tegenstellingen getransponeerd en getransfigureerd kunnen worden tot politieke tegenstellingen op de politieke scène. Aan de andere kant is de verwijzing naar alterniteit niet langer de verwijzing naar een of andere transcendente autoriteit, maar een verwijzing naar de kloof tussen enerzijds elke concrete invulling van de macht, elke feitelijke gestalte van het volk of van de wil van het volk en anderzijds de *symbolische* plaats van de macht, die elke feitelijke en dus *tijdelijke* invulling transcendeert en daardoor *leeg* blijft. Steeds nieuwe conflicten, noden en problemen maken namelijk dat een democratie nooit afgesloten kan of mag worden. Hoewel Lefort zelf geen gedetailleerde analyse maakt van de manier waarop de twee pijlers van de liberale democratie zich tot het beeld van de ‘lege plaats’ verhouden, is het duidelijk dat het bestaan van de ‘plaats van de macht’ verwijst naar het volk dat soeverein is in die zin dat het zichzelf doorheen de politieke strijd om de macht een nooit af te sluiten en steeds tijdelijke gestalte geeft. De identiteit van het democratische volk is altijd een open identiteit. De liberale individuele rechten zijn, op hun beurt, constitutieve elementen van de liberaal-democratische logica omdat ze de onherleidbaarheid van de maatschappelijke diversiteit garanderen en omdat ze de afsluiting van de democratie helpen voorkomen. Op deze wijze weet de liberale democratie twee klaarblijkelijk contradictorische principes te combineren: de macht komt voort uit het volk én de macht is van niemand.

De logica van de liberale democratie moet dus niet begrepen worden als een paradoxale combinatie van twee meer oorspronkelijke logica’s. In tegendeel, de zuivere liberale en populistische pijlers lijken juist illusoire perverteringen van de meer oorspronkelijke liberaal-democratische logica te zijn. In de *liberale illusie* van de *diversité-en-soi* verdwijnt de idee van de eenheid van de politieke gemeenschap volledig uit het zicht. (Lefort, 1986: 300) Vooreerst worden individuen gezien als presociale, instrumenteel ingestelde actoren wiens handelen slechts door anonieme wetten geregeld wordt. Daarnaast wordt de politieke strijd herleid tot een loutere machtsstrijd tussen particuliere groepen

met elk hun eigen belangen. En tenslotte verdwijnt iedere betekenisvolle verwijzing naar het idee van een algemeen belang of naar het idee van democratie als een gemeenschappelijk project en politiek debat, wanneer politieke beslissingen enkel verbonden worden met de aggregatie en articulatie van vooraf gegeven individuele preferenties en belangen. Het voornaamste probleem van de liberale logica is dat ze er niet in slaagt om te vatten hoe de politieke scène juist de symbolische integratie van de samenleving mogelijk maakt. In de liberale illusie worden sociale conflicten wel erkend, maar worden deze conflicten niet op symbolische wijze op de politieke scène opgelost en geïntegreerd. Wanneer het proces van symbolische integratie faalt, ontstaat het risico dat de lege plek van de macht wordt gezien als een *effectieve leegte* waardoor de samenleving met reële desintegratie bedreigd wordt.

Aangezien een democratische samenleving altijd nood heeft aan een (symbolische) voorstelling van het volk als eenheid, is zulke situatie van algehele sociale fragmentatie des te gevaarlijker omdat ze aanleiding kan geven tot een andere, tegengestelde pervertering, met name de *totalitaire illusie* van de *unité-en-soi*. Hier wordt de behoefte aan een voorstelling van de eenheid van de samenleving verwezenlijkt door het organische *Peuple-Un*, waarbij de lege plaats van de macht opnieuw daadwerkelijk opgevuld wordt met het illusoire beeld van de organische eenheid van de politieke gemeenschap. (Lefort, 1981: 85-103; 1986: 31-32; 300-304) Met de constructie van een eenduidige collectieve identiteit biedt de populistische logica zekerheid en elimineert het de moeizame democratische zoektocht naar tijdelijke interpretaties van de gemeenschappelijke identiteit. De fantasie van het volk-als-effectieve-eenheid heft dus de alteriteit binnen de democratie op. Elke vorm van verdeeldheid en diversiteit binnen de samenleving moet immers onderdrukt worden om de fictie van de transparante homogeniteit daadwerkelijk te realiseren. Kortom, het liberalisme geeft elke vorm van representatie van eenheid op waardoor de plaats van de macht daadwerkelijk leeg en nietsbetekenend wordt, terwijl het populisme elke verwijzing naar alteriteit laat varen door de plaats van de macht definitief af te sluiten. In tegenstelling tot het liberalisme ziet de democratie de verwijzing naar datgene wat de politieke gemeenschap bijeenhoudt, namelijk de wil van het volk, weliswaar als constitutief voor een democratische samenleving, maar is het fundamentele verschil van de democratie met het populisme dat deze verwijzing steeds gekoppeld wordt aan het besef dat de algemene wil principieel onbepaald is en permanent voorwerp van politieke debat is. (vgl. Tinnevelt & Abts, 2005)

Met het oog op onze analyse van populisme stellen we voor om het twee-pijler model achter ons te laten en een onderscheid te maken tussen drie verschillende logica's, die verwijzen naar drie verschillende visies op de symbolische configuratie van de politieke macht in de samenleving: de *democratische logica* is die van de *lege*, onmogelijk te bezetten, plaats van de macht; de *liberale logica* is die van het *oplossen* van de plaats van de macht in een pure diversiteit; en de *populistische logica* is die van het *invullen* of *afsluiten* van de plaats van de macht met een substantieel beeld van het volk als een homogeen lichaam. In de rest van dit artikel concentreren we de aandacht op de kwalitatieve verschillen tussen de democratische en populistische logica. Een paradigmatische uitwerking van de populistische logica biedt Carl Schmitt, die democratie omschrijft als de soevereiniteit van het homogene volk.

5. Populisme versus democratie

Carl Schmitts democratietheorie is gebaseerd op de idee van de *substantiële gelijkheid* van alle staatsburgers, hetgeen ook de substantiële gelijkheid tussen geregeerders en geregeerden omvat. (Schmitt, 1923: 13-20; 30-41; 1928: 223-238) Deze substantiële identiteit van het volk impliceert dat het volk wordt opgevat als een organisch geheel, een lichaam met een eigen wil: de *volonté générale*. In Schmitt's democratieopvatting bestuurt het homogene volk zichzelf, aangezien de autoriteit van de geregeerders uitsluitend gebaseerd mag zijn op de wil, het vertrouwen en de opdracht van het geregeerde volk. Schmitt's definitie van democratie stemt overeen met onze vroegere definities van populisme en van de populistische logica. Daarom zullen we in de verdere uitwerking van de populistische logica verwijzen naar Schmitt's werk. Onze analyse maakt daarnaast duidelijk dat de kenmerken van het hedendaagse populisme, zoals beschreven in de literatuur, niet toevallig zijn, maar voortvloeien uit het basisidee van de *absolute soevereiniteit van het volk als een homogeen lichaam*. Bovendien verduidelijkt de analyse de kwalitatieve verschillen tussen populisme en democratie. Waar de overgang naar de democratie net gekenmerkt wordt door het verwerpen van de organische eenheid van de politieke gemeenschap en door het instellen van de politieke scène als plaats waar de heterogeniteit en het verschil kan verschijnen, wordt in het populisme de lege plaats van de macht opnieuw bezet en belichaamd door het homogene, soevereine volk. In de populistische logica wordt de principiële openheid die voor de democratie constitutief is, opnieuw afgesloten en worden individuele verschillen ondergeschikt aan de collectieve identiteit.

5.1. *Acclamatie/belichaming versus deliberatie/representatie*

Deze identiteitslogica van populisme staat, ten eerste, haaks op de liberaal-democratische idee van *representatie*. Instemmend met Rousseau stelt Schmitt dat het volk niet gerepresenteerd kan worden omdat het volk daarmee afstand zou doen van haar soevereiniteit. (Rousseau, 1762, III. 15; Schmitt, 1928: 205) De identiteit van geregeerders en geregeerden impliceert dat de geregeerden steeds aanwezig zijn in de uitoefening van de macht doordat de geregeerders zich steeds binnen de substantiële homogeniteit van het volk bewegen. Een populistische democratie is om die reden noodzakelijkerwijze altijd *on-middellijk*. De leiders vertegenwoordigen het volk op directe wijze in een *onbemiddelde re-presentatie* die begrepen moet worden als een vorm van *presentatie* of *belichaming*, meer bepaald het aanwezig stellen van de onverdeelde wil van het volk. (Schmitt, 1928: 215) Populisten zien zichzelf om die reden niet langer als vertegenwoordigers, maar als de feitelijke stem van het volk. Vanuit de democratische logica van de lege plaats van de macht is het daarentegen cruciaal dat de politieke gemeenschap zichzelf kan begrijpen als een nooit af te sluiten *eenheid-in-verdeeldheid*, waarbij op de politieke scène feitelijke conflicten uit de samenleving (*conflits de fait*) op getransponeerde wijze als politieke conflicten (*conflits de droit*) verschijnen. (Lefort, 1981: 151-152; 1986: 293) De politieke scène in het algemeen en het parlement in het bijzonder geven daarom uitdrukking aan een politieke eenheid die de diversiteit in de samenleving niet kan of

wil opheffen en die de wil van het volk als een open, nooit af te sluiten en bemiddelde constructie zichtbaar maakt.

Gezien het belang van *bemiddelde representatie* van de wil van het volk, gaan we niet akkoord met pogingen om de populistische kritiek op de representatieve democratie te legitimeren als een appel aan een verlossende democratische belofte. Benjamin Arditì stelt bijvoorbeeld dat populistische kritiek kan worden gezien als ‘the disruptive noise of the people’, die de afsluiting van de wil van het volk juist tracht te voorkomen door de verlossende dimensie van de democratie in te brengen tegen het parlement als pragmatisch bedrijf. (Arditì, 2003: 26-27) Alhoewel Arditì in deze context naar Claude Lefort verwijst, impliceert de Lefortiaanse logica uiteraard het omgekeerde. Voor zover de populistische kritiek op de werking van het parlement de idee van het parlement als bemiddelend orgaan zelf viseert en ernaar streeft deze bemiddeling te substitueren voor een meer rechtstreekse uiting van de als homogeen gepresenteerde wil van het volk, dan is juist dat een poging om de constitutieve openheid van de democratie af te sluiten. Kortom, de populistische remedie is (nog) erger dan de kwaal van het democratisch deficit.

In de populistische logica is het onmogelijk dat de besluiten die in het parlement tot stand komen de wil van het volk zouden (kunnen) representeren. Carl Schmitt stelt dat de redelijke parlementaire discussie gericht is op de constructie van een bemiddelde, ‘neutrale’ en universele waarheid die een cognitief surrogaat wil zijn voor de particuliere en onbemiddelde uitdrukking van de wil van het volk, maar die zo de soevereiniteit van het volk aantast. (Schmitt, 1923: 9; 13; 41; 61; 1928: 315-316) De homogene wil van het volk wordt namelijk niet geconstrueerd of ontdekt doorheen het politieke debat, maar wordt door het volk rechtstreeks kenbaar gemaakt door middel van *acclamatie* en *afkondiging*. Verzameld op een publieke plaats maakt het volk zijn wil kenbaar door leiders of voorstellen te bejubelen of uit te jouwen, terwijl de *publieke opinie* of, beter, de resultaten van opiniepeilingen als objectieve weerspiegeling van de (collectieve) stem van het volk als de huidige variant van *acclamatie* doorgaat. (Schmitt, 1923: 22; 1928: 243-246) Aangezien het (populistische) volk een concrete, altijd gegeven en stabiele substantie heeft, moeten de onmiddellijke verlangens en meningen van het volk slechts weerspiegeld of afgekondigd worden.

Doordat de invulling van de volkswil onafhankelijk is van het politieke debat zijn in de populistische logica geheime stemmingen en deliberatie dan ook nutteloos: het politieke proces en verkiezingen vertekenen en vervormen namelijk toch alleen maar de existentiële wil van het volk. In de democratische logica van de lege plek van de macht zijn de geheime individuele stemming en de publieke *deliberatie* echter juist enorm belangrijk. Vooreerst blijkt uit de geheime stemming dat de moderne democratische samenlevingen inherent pluralistisch zijn, dat de wil van het volk samengesteld is uit een verzameling individuen en dat het volk geen homogeen lichaam is. (Lefort, 1981: 148-149) Daarnaast krijgt het volk, in de democratische logica, net tijdelijk eenheid doorheen het politieke debat. Gegeven het besef dat de algemene wil principieel onbepaald is, maar de verwijzing naar de wil van het volk tegelijkertijd constitutief is voor een democratische samenleving, kan de invulling van de wil van ‘het volk’ immers slechts een *politiek-symbolische constructie* zijn die doorheen het proces van deliberatie voortdurend geconstrueerd en getransformeerd wordt.

Populisme wijst elke vorm van afstand of bemiddeling tussen het volk en de leider van de hand. Dat de onbemiddelde belichaming van populisme haaks staat op elke notie van deliberatie impliceert echter geenszins dat elk streven naar een meer directe democratie meteen als populistisch gebrandmerkt hoeft te worden. Met name de bewering dat de *groene* of *new politics partijen* populistische trekjes zouden (gehad) hebben (zie Elcharhus, 2002; Mudde, 2004), is volgens ons volstrekt ongegrond. De *participatieve, discursieve* of *deliberatieve* democratie die deze bewegingen voor ogen hebben, impliceert immers de rechtstreekse participatie van de geïnformeerde burger aan het democratische debat, waarin het algemeen belang tot stand zou moeten komen. (Barber, 1990; Dryzek, 1990; Fishkin, 1991; Tinnevelt, 2003) Deze modellen van directe democratie houden zich dan ook ver van de populistische idee van het homogene volk dat als één lichaam spreekt. Ondanks de afwijzende houding tegenover de representatieve instellingen blijft de nadruk trouwens liggen op het geïnformeerde debat en blijft een discursief element van bemiddeling aanwezig. Daar de idee van deliberatieve democratie geconstrueerd is rond individuen met onvervreembare rechten, gericht is op universele inclusie en een maximaal respect voor heterogeniteit, dient de roep van *new politics* dan ook eerder gezien te worden als een pleidooi voor actief burgerschap en voor een radicalisering van de liberale democratie. (vgl. Hajer, 2004; Akkerman, 2004; Wright & Fung, 2004) Trouwens, populisme wantrouwt initiatieven van empowering. Haar voorname zorg is niet democratische participatie, maar politieke eenheid. Voor de populistische ideologie staat immers niet de directe democratie model, maar een plaatsvervangende democratie waarin de leider de stem van het volk belichaamt: de populistische leider “*maakt van het volk een acclamerende entiteit die enkel door hem kan spreken, maar geen eigen stem heeft*”. (Tinnevelt & Abts, 2005: 145)

De tegenstelling tussen democratie en populisme beperkt zich overigens niet alleen tot de rol van het parlement, van het debat of van verkiezingen. Vanuit de populistische logica zijn ook de constitutionele garanties van de individuele rechten als dusdanig vreemd aan de idee van de onbemiddelde democratie. Populisme claimt de grenzeloze suprematie van de wil van het volk, waardoor de constitutionele rechten en vrijheden deze actualisatie van de volkswil slechts inperken. (Schmitt, 1928: 201-202; 224; 236-237; 258-259) In een absolute democratie is de wil van het volk soeverein en ongeremd. De demos staat boven de wet, hetgeen voor Carl Schmitt betekent dat een democratie dictatoriaal kan zijn. Zulke democratische dictatuur is er één waarbij de leider de *volonté générale* op onmiddellijke wijze belichaamt en ‘representeert’ en zich daarbij door geen enkele externe beperking laat intomen. (Schmitt, 1923: 22; 37; 41; 1928: 237) Zoals Habermas echter laat zien, vooronderstelt de logica van de lege plaats juist ruimte voor diversiteit en voor de *individuele vrijheid* van burgers. De kern van de democratische logica bestaat er in om mensen net in hun individuele integriteit te beschermen. De openheid van de democratie verwijst namelijk naar de niet te reduceren eigenheid en alteriteit van de vreemde ander die als vreemde ander gerespecteerd moet worden. Daarom zijn constitutionele vrijheden geen externe inperkingen van de volkswil, maar juist mogelijkheden voorwaarden voor het democratisch proces. Individuele vrijheid behoort tot de kern van de democratische logica. (Habermas, 1996; Lefort, 1981: 83; 1986: 45; 57; Rummens, 2005)

5.2. *Verticale antagonismen/vijanden versus horizontale agonismen/tegenstanders*

De populistische identiteitslogica verheldert niet alleen de afkeer van de bemiddelde representatieve democratie, maar ook de *verticale structuur van antagonismen* eigen aan populisme. De gelijkheid van het gelijke impliceert, aldus Carl Schmitt, ook de ongelijkheid van het ongelijke. “*Zur Demokratie gehört also notwendig erstens Homogenität und zweitens – nötigenfalls – die Ausscheidung oder Vernichtung des Heterogenen*”. (Schmitt, 1923: 13-14) Al wat vreemd is aan de substantiële identiteit van het volk is daarom een onaanvaardbaar element van heterogeniteit dat uitgesloten of zelfs vernietigd moet worden. Meer algemeen vormt de *vriend/vijand* tegenstelling voor de Duitse filosoof de essentie van het politieke. (Schmitt, 1932: 26) Waar het er in de morele sfeer op aankomt om te bepalen wat het goede en kwade is en in de esthetische sfeer het mooie van het lelijke te onderscheiden, komt het er in de politieke sfeer op aan te kunnen beslissen wie vriend en wie vijand is. Volgens de populistische identiteitslogica is de vijand dan diegene wiens vreemdheid onze eigen substantiële identiteit op existentiële wijze bedreigt, waarbij het niet uitsluitend gaat om de externe vijand, die van buitenaf het eigen volk bedreigt, maar ook om de interne vijand. Hoewel Schmitt dit niet uitwerkt, is het duidelijk dat het populistisch vriend/vijand antagonisme resulteert in een *dubbele verticale structuur*. (Swyngedouw & Ivaldi, 2001; Cuperus, 2003) Aan de ene kant wordt in de hoogte het establishment gevisieerd: *wir da unten – ihr da oben*. De toekenning van de absolute soevereiniteit aan het volk verscherpt de tegenstelling tussen het soevereine volk en de intellectuele, economische en politieke elites die in haar naam besturen. “*As legitimate sovereign, ‘the people’ is distinguished and counterposed to, the power elite, from whom power is to be retrieved*”. (Canovan, 2002: 34) Aan de andere kant werkt het verticale antagonisme naar beneden waarbij het volk afgezet wordt tegenover al diegenen die tot de onderkant of buitenkant van de samenleving behoren: *wir da drinnen – ihr da draussen*. De populistische referentie naar het volk streeft immers nooit naar een integratie van het gehele volk, maar slechts van het ‘ware’ volk. Populisten spreken in naam van het volk omwille van wie het (zou) zijn en omdat het bepaalde deugden zou belichamen. Om die reden worden criminelen, vreemdelingen, profiteurs en geperverteerden als onvereenigbare identiteiten aanzien: ze bedreigen de zuiverheid, eenheid en *Art Existenz* van het volk. Hier draait het appel aan het volk eigenlijk uit in een verheerlijking van *ons* volk. (Canovan, 1999; 2004; Ware, 2002) De precieze constructie van de identiteit van het volk en de specifieke aard van de antagonistische relaties die eruit volgen, wordt echter niet bepaald door de dunne populistische ideologie. Bijkomende ideologische elementen zijn daar voor nodig die trouwens de verschillende vormen van populisme onderscheiden. Linkse varianten van populisme verwijzen eerder naar sociaal-economische relaties en identificeren het volk met de arbeiders of de boeren, terwijl het grootkapitaal of bourgeoisie de eerste vijand is, terwijl rechtse of conservatieve varianten eerder zullen verwijzen naar wat Paul Taggart (2000) het *heartland* heeft genoemd, hetgeen verwijst naar de mythische én concrete verbeelding van de harmonieuze volksgemeenschap uit een ver verleden. Extreem-rechts en xenofobisch populisme vereenzelvig het volk met de etnische natie, terwijl de (externe) vijand vooral naam en gezicht in de migrant krijgt. (vgl. Swyngedouw, 1995; Taguieff, 1995; Swyngedouw & Ivaldi, 2001; Abts, 2004; Betz & Johnson,

2004) Niettegenstaande deze verschillen bepaalt de conceptualisatie van ‘het volk’ in alle varianten van populisme de essentie van de collectieve identiteit en definieert het tezelfdertijd de zogezegde negatieve en vijandige krachten in de maatschappij, die de eenheid van binnenuit kwellen dan wel van buitenaf bedreigen. De idee van de echte *volksgemeenschap* is hierbij altijd het rechtvaardigingsconstruct voor de uitsluiting of, in het slechtste geval, de verdrijving van alles wat als vreemd of anders wordt gezien. De populistische klemtoon op de verticale structuur van tegenstellingen houdt tevens een verwerping in van de *horizontale* breuklijnen die een democratische samenleving kenmerken. In de democratische logica van de lege plaats van de macht verschijnen politieke conflicten als tegenstellingen *binnen* de politieke scène. Deze politieke scène verwijst naar de niet-substantiële eenheid van de gemeenschap en voorziet de gemeenschappelijke symbolische ruimte waarin conflicten kunnen worden voorgesteld en geïntegreerd. (Mouffe, 2000: 102-103) In de horizontale logica van de agonistische democratie verschijnt de tegenstrever niet als een te vernietigen vijand die een bedreiging vormt voor de echte substantiële eenheid van het volk, maar als iemand waarmee we in competitie gaan voor de tijdelijke verwerving van de macht. De (politieke) *tegenstander* wordt, ondanks zijn radicaal verschillende mening, gerespecteerd als een gelijkwaardige tegenstrever die met evenveel recht als wijzelf deelneemt aan die politieke strijd. We bestrijden tegenstanders hun ideeën, maar niet hun recht om hun ideeën te verdedigen. De verticale, antagonistische structuur van het populisme leidt daarentegen tot een *delegitimisering* van de (politieke) tegenstrever tot een *vijand*. Als vreemde voor de gemeenschappelijke volksidentiteit is de vijand een obstakel voor de rechtstreekse machtsuitoefening van het homogene volk en moet hij/zij van het politieke toneel, zelfs uit de gemeenschap, verwijderd worden. Alwaar in de democratische logica de openheid van de politieke scène de symbolische voorstelling van verschil toelaat, is er in de populistische logica geen nood aan openlijke confrontatie. De open scène wordt afgesloten. Gegeven het homogene wezen van de wil van het volk is er immers niet langer behoefte aan horizontale, politieke competitie en kan de populistische leider rechtstreeks in naam van het gehele volk spreken. Net zoals Claude Lefort heeft Chantal Mouffe in *The Democratic Paradox* (2000) het gevaar van de opkomst van antagonistische politiek nadrukkelijk uitgewerkt. Zo stelt ze dat de eenvoudige *logica van verschil* (wij/zij) gemakkelijk kan omslaan in een *logica van equivalentie* (vriend/vijand) wanneer de collectieve passies over bepaalde kwesties niet langer uitgedrukt kunnen worden of wanneer de politieke ruimte geen gemeenschappelijk project meer voorstaat. (Mouffe, 2000: 80-107) Democratische politiek moet, aldus Mouffe, gericht zijn op het vermijden van *antagonistische* vriend/vijand relaties en op het activeren van *agonistische* relaties tussen tegenstanders die, anders dan vijanden, wel een *gemeenschappelijke symbolische ruimte* delen, die zij echter op verschillende wijze willen invullen. (Mouffe, 2000: 13; 102-103) Elke invulling van de gemeenschap is dan ook altijd een tijdelijke, hegemonistische invulling van de macht. “*An identity of the people must be seen as the result of the political process of hegemonic articulation (...) Liberal democracy is precisely the recognition of this constitutive gap between the people and its various identifications*”. (Mouffe, 2000: 56) Ofschoon Mouffes positie van agonistisch pluralisme dicht bij die van Lefort komt, analyseert ze het onderscheid tussen antagonistische vijand en de agonistische tegenstrever desondanks als een complexifiëring van de meer oorspronkelijke idee van

antagonisme, hetgeen ze *binnen* de democratische en ‘exclusieve’ pijler van de liberale democratie situeert. (Mouffe, 2000: 102) Door het element van agonisme als een meer onschuldige versie van de Schmittiaanse notie van antagonisme te beschouwen, slaagt deze typische twee-pijler analyse er echter niet in om de discontinuïteit tussen de logica van verticaal antagonisme en de logica van horizontaal agonisme te vatten. In tegenstelling tot de notie van de vijand vooronderstelt het concept van de tegenstander al een voorafgaande inclusie van de andere in een gedeelde symbolische ruimte. De breuk tussen de Schmittiaanse *gesloten logica van het homogene volk* en de Lefortiaanse *open logica van de constitutionele kloof* laat zich niet vanuit de tegenstelling tussen particuliere, democratische exclusie en universele, liberale inclusie analyseren omdat de notie van de *constitutionele kloof* of van de *open plek* die tegenstelling al achter zich laat. De lege plek in de kern van de democratische logica duidt dus op een politieke scène die een eenheid schept die ruimte laat voor onherleidbare diversiteit. Het cruciale onderscheid is dan ook niet de tegenstelling tussen inclusie en exclusie, maar die tussen enerzijds de gesloten homogeniteit van de populistische logica en anderzijds de democratische logica van de open plek die de grenzen van de gemeenschap openlaat voor alteriteit en die streeft naar de inclusie van de ander, ook als die ander mij vreemd is en mij vreemd wil blijven. (Habermas 1996: 8)

6. Besluit: de populistische paradox

In de populisme literatuur bestaat heel wat onduidelijkheid over de precieze verhouding tussen populisme en democratie. Nochtans zijn sommige auteurs geneigd om populisme als een verwijzing naar de democratische belofte inherent aan de democratische pijler van de liberale democratie te analyseren. De kern van hun betoog is dat het populisme terug de wil van het volk centraal stelt: populisme exploiteert de zwakheden en beperkingen van de representatieve democratie; het daagt de status quo uit; en zet altijd genegeerde issues (terug) op de politieke agenda. Alhoewel we niet ontkennen dat populistten in vele gevallen terecht ressentimenten kapitaliseren en dat ze de democratie zowel wat betreft aanspreekbaarheid als aansprakelijkheid dikwijls met recht ter verantwoording roepen, menen we echter dat zulke *two-strand* analyses aan populisme te veel krediet geven en de democratische legitimiteit van populisme overschatten. Een consequente analyse van de democratische logica maakt immers duidelijk dat deze logica op kwalitatieve wijze verschilt van de populistische logica. Waar zowel populisme en democratie verwijzen naar het constitutionele idee van volkssoevereiniteit erkent alleen de democratische logica dat de wil van het volk een bemiddelde constructie is, die altijd onbepaald is en zal blijven. De democratische logica verwijst naar de *lege plek van de macht* en naar de onherleidbare diversiteit van de moderne samenleving, terwijl de populistische logica net de fictie van de substantiële homogeniteit van de identiteit en de wil van het volk koestert, waarbij het noodzakelijkerwijze de onderdrukking van diversiteit en de sluiting van de lege plaats van democratie nastreeft. In onze analyse is populisme derhalve geen belofte continu met één van de pijlers van de liberale democratie, maar belichaamt het eerder een discontinue ontaarding van haar democratische logica. Deze conclusie betekent echter niet dat alle vormen van *populaire politiek*, die in hun propagandastijl en strategisch optreden welbepaalde facetten van de populistische stijl

bespelen, meteen als illegitieme vormen van populisme gebrandmerkt moeten worden. Integendeel, een ideaaltypische analyse van de populistische logica enerzijds en van de democratische logica anderzijds, kan ons juist instrumenten aanreiken om te zien in welke mate politieke partijen in hun programma's, in hun handelen of hun spreken in de populistische logica instappen. (vgl. Jacobs & Rummens, 2003; Abts, 2004) Als partijen hun programma verdedigen in naam van het 'belang van de mensen' of verwijzen naar de 'wil van het volk' is dat op zich niet noodzakelijk kwaadaardig. Een verdere analyse moet immers nog uitmaken of zij daarmee een homogeniserende invulling van dat volk voor ogen hebben en elke wederspraak bij voorbaat uitsluiten, dan wel of zij met hun bijdrage tot de politieke strijd en het politieke debat een constructieve rol willen spelen in de bemiddelde constructie van het algemeen belang. Als partijen kritiek uitoefenen op de partocratische of corporatistische politieke cultuur in een land, moet verder bekeken worden of zij daarmee het geheel van de politieke bedrijf willen delegitimeren en de illusie van de meer directe machtsuitoefening van het homogene volk willen promoten, dan wel of zij met hun kritiek reële wantoestanden willen aanklagen of een bijdrage willen leveren aan de realisatie van een meer responsief democratisch systeem. Kortom, populisme is niet tot een specifieke communicatiestijl of mobilisatiemethode te herleiden, maar vereist inbedding in een bijzondere ideologie die hun handelingen inspireert en leidt.

Tot slot suggereert onze analyse dat we niet zozeer moeten spreken van een democratische paradox, waar het populisme op teert, maar wel van een *populistische paradox*. Het populisme, voor zover het zich aandient als ideologie van partijen die zich manifesteren binnen een representatieve democratie, bevindt zich zelf in een paradoxale positie omdat het ageert binnen een politiek kader dat het zelf als illegitiem en ondemocratisch aanklaagt. De democratie slaagt er met andere woorden in om ook de tegenstelling tussen democratie en populisme binnen de politieke scène zichtbaar te maken. Voor zover de democratie hiermee een uitlaatklep geeft aan een bepaald populistisch sentiment bij een deel van de bevolking, zouden we kunnen stellen dat de representatieve democratie er tot op zekere hoogte in slaagt het populisme te recupereren. Zo beklemtoont Paul Taggart het episodische en zelfbeperkende karakter van populistische bewegingen, aangezien ze op lange termijn met tal van institutionele dilemma's geconfronteerd worden. (Taggart, 2000: 99-107) Desalniettemin mogen we dit vermogen tot recuperatie niet overschatten en moeten we beseffen dat er, zoals Urbinati opmerkt, voor het populisme uiteindelijk slechts twee opties zijn: ofwel blijft het minoritair binnen een representatief systeem, ofwel neemt het deel aan de macht en moet het, volgens haar eigen logica noodzakelijkerwijze, despotisch worden. (Urbinati, 1998: 122) Populistische leiders die menen dat het volk aan de macht moet komen en bovendien claimen zelf de wil van het volk te belichamen kunnen de politieke tegenstrevers, het parlement en de grondwet enkel en alleen zien als te bestrijden en te elimineren vijanden. Verdedigers van de democratie moeten beseffen dat de tegenstelling tussen democratie en populisme er niet een is tussen twee tegenstanders binnen een gedeelde symbolische ruimte, maar een tussen twee vijanden met tegenstrijdige visies op de symbolische structuur van de plaats van de macht zelf. Democraten kunnen ongetwijfeld veel leren van Carl Schmitt en misschien niet in het minst wanneer hij stelt dat de kunst van het politieke erin bestaat de vijand juist te identificeren.

Bibliografie

- Abts, K. (2004), Het populistisch appel. Voorbij de populaire communicatiestijl en ordinaire democratiekritiek, *Tijdschrift voor Sociologie* 25(4): 451-476.
- Akkerman, T. (2004), Alternatieven voor populisme, *Socialisme & Democratie*, 61(1-2), 27-32.
- Arditi, B. (2003), 'Populism, or, politics at the edges of democracy', *Contemporary Politics* 9 (1), 17-31
- Barber, B. (1990), *Strong democracy*. Berkeley: University of California Press.
- Betz, H-G (2002), Conditions favoring the success and failure of radical right-wing populist parties in contemporary democracies, pp. 197-213 in Mény, Y. & Surel, Y. (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Betz, H-G. & Johnson, C. (2004). Against the current – stemming the tide: the nostalgic of the contemporary radical populist right. *Journal of Political Ideologies*, 9(3): 311-327.
- Blommaert, J. (2001), *Ik stel vast: politiek taalgebruik, politieke vernieuwing en verrechtsing*. Berchem: EPO.
- Blommaert, J. (2004), Populisme als spreekregime, pp. 123-150 in Blommaert, J., Corijn, E., Holthof, M. & Lesage, D., *Populisme*. Berchem: EPO.
- Bobbio, N. (1987), *The future of democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Canovan, M. (1981), *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Canovan, M. (1999), Trust the people! Populism and the two faces of democracy, *Political Studies*, 47(1), 2-16.
- Canovan, M. (2002), Taking politics to the people: populism as the ideology of democracy, pp. 25-44 in Mény, Y. & Surel, Y. (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Canovan, M. (2004). Populism for political theorists? *Journal of Political Ideologies*, 9(3): 241-252.
- Cuperus, R. (2003), The populist deficiency of European social democracy, *Internationale Politik und Gesellschaft*, 3, 83-109.
- Dryzek, J. (1990), *Discursive democracy: politics, policy and political science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elchardus, M. (2002). *De dramademocratie*. Tielt, Lannoo.
- Fishkin, J. (1991), *Democracy and deliberation*. New Haven: Yale University Press.
- Freeden, M. (1998), Is nationalism a distinct ideology? *Political Studies*, 46(4), 748-765.
- Goodwyn, L. (1976), *Democratic promise: the populist movement in America*. New York: Oxford University Press.

- Habermas, J. (1992). *Faktizität und Geltung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1996). *Die Einbeziehung des Anderen: Studien zur politischen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1998). *The inclusion of the Other: Studies in political theory*, Cambridge: MIT Press.
- Hajer, M. (2004), *Vernieuwd democratisch bestuur. Een pleidooi voor activerend burgerschap*, *Socialisme & Democratie*, 61(1-2), 14-21.
- Hayward, J. (1996), *The populist challenge to elitist democracy in Europe*, pp. 10-32 in Hayward, J. (ed.), *Elitism, populism and European politics*. Oxford: Clarendon Press.
- Jacobs, D. & Rummens, S. (2003). *Wij zeggen wat u denkt. Extreem-rechts in Vlaanderen en nieuw radicaal-rechts in Europa*, *Krisis*, 4(2), 41-59.
- Kazin, M. (1995), *The populist persuasion: an American history*. New York: Basic Books.
- Klingemann, H-D. & Fuchs, D. (1995). *Citizens and the state*. Oxford: Oxford University Press.
- Laclau, E. (1979), *Politics and ideology in Marxist theory*. London: Verso.
- Leca, J. (1996), *La démocratie à l'épreuve des pluralismes*, *Revue française de science politique*, 46(2), 225-279.
- Lefort, C. (1981 [1994]), *L'invention démocratique. Les limites de la domination totalitaires*, Paris, Fayard.
- Lefort, C. (1986), *Essais sur le Politique. XIXe-XXe siècles*, Paris, Editions du Seuil.
- Mény, Y. & Surel, Y. (2002a), *The constitutive ambiguity of populism*, pp. 1-24 in Mény, Y. & Surel, Y. (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Mény, Y. & Surel, Y. (ed.) (2002b), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. London: Verso.
- Mudde, C. (2004). *The populist Zeitgeist*. *Government and Opposition*, 39(4), 541-563.
- Oakeshott, M. (1996), *The politics of faith and the politics of scepticism*. New Haven: Yale University Press.
- Papadopoulos, Y. (2002), *Populism, the democratic question, and contemporary governance*, pp. 45-61 in Mény, Y. & Surel, Y. (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Riker, W. (1982), *Liberalism against populism: a confrontation between the theory of democracy and the theory of social choice*. San Francisco: W.H. Freeman.

- Rousseau, J.-J. (2001 [1762]), *Du Contract Social ou Principes du Droit Politique*, ed. Bruno Bernardi, Paris, Flammarion.
- Rummens, S. (2005), 'Deliberatie en vrijheid. De normatieve kern van Habermas' democratietheorie', *Tijdschrift voor Filosofie*, 67, 95-122.
- Schmitt, C. (1923 [1926]), *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, C. (1928), *Verfassungslehre*, Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, C. (1932 [1963]), *Der Begriff des Politischen*, Berlin, Duncker & Humblot.
- Snow, D., Rochford, E., Worden, S. & Benford, R. (1986), Frame alignment processes, micromobilisation and movement participation. *American Sociological Review*, 51, 464-481.
- Stavrakakis, Y. (2004). Antinomies of formalism: Laclau's theory of populism and the lessons from religious populism in Greece. *Journal of Political Ideologies*, 9(3): 253-267.
- Swyngedouw, M. (1995), De sociale ruimte hertekenen. Een gevalstudie aan de hand van de constructie van de bedreigende immigrant in Vlaanderen 1930-1980, *Res Publica*, 37(3-4), 227-245.
- Swyngedouw, M. & Ivaldi, G. (2001), The extreme right utopia in Belgium and France. The ideology of the Flemish Vlaams Blok and the French Front National, *West European Politics*, 24(3), 1-22.
- Taggart, P. (2000), *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Taggart, P. (2002), Populism and the pathology of representative politics, pp. 62-80 in Mény, Y. & Surel, Y. (ed.). *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Taggart, P. (2004). Populism and representative politics in contemporary Europe. *Journal of Political Ideologies*, 9(3): 269-288.
- Taguieff, P.-A. (1995), Political science confronts populism, *Telos*, 103(1), 9-43.
- Tännsjö, T. (1992), *Populist democracy: a defence*, London: Routledge.
- Tarchi, M. (2002), Populism Italian style, pp. 120-138 in: Mény, Y. & Surel, Y. (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Tinnevelt, R. (2003), Representatieve en deliberatieve democratie, *Oikos*, 24(4), 15-30.
- Tinnevelt, R. & Abts, K. (2005), De stem van het volk als maat van de politiek? Populisme en multiculturele samenleving, pp. 139-154 in: Van Leeuwen, B. & Tinnevelt, R. (ed.), *De multiculturele samenleving in conflict*. Leuven: Acco.
- Urbinati, N. (1998), 'Democracy and Populism', *Constellations* 5 (1), 110-124.

- Ware, A. (2002), The United States: populism as political strategy, pp. 101-119 in Mény, Y. & Surel, Y. (ed.), Democracies and the populist challenge. New York: Palgrave.
- Weymans, W. (2004). Pierre Rosanvallon and das Problem der Politischen Repräsentation, in Flügel, O., Heil, R. & Hetzfeld, A. (ed.), Die Rückkehr des Politischen. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Wright, E. & Fung, A. (2004), Een pleidooi voor actief burgerbestuur, *Socialisme & Democratie*, 61(1-2), 36-43.